# INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA TEONIMIK BIRLIKLARNING PRAGMALINGVISTIK TIPOLOGIYASI: NUTQIY TA’SIR VA KOMMUNIKATIV STRATEGIYALAR

***Muxtorjon BAXTIYAROV***
*filologiya fanlari bo‘yicha (PhD) falsafa doktori*
*O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti*
*Toshkent, O‘zbekiston*
*bahtiyarov76@mail.ru*
*ORCID ID: 0009-0001-9462-2083*

**Annotatsiya.** Ushbu maqolada ingliz va o’zbek tillarida teonimik birliklarning pragmalingvistik tipologiyasi qiyosiy aspektda o’rganiladi. Tadqiqot J.L.Austin va J.R.Searl nutqiy aktlar nazariyasi, G.P.Grice kooperatsiya prinsipi hamda P.Brown va S.Levinson yuz saqlash nazariyasi metodologik asos sifatida qabul qilinib olib borilgan. Maqolada ingliz tilidagi God, Lord, the Almighty va o’zbek tilidagi Alloh, Xudo, Parvardigor, Tangri kabi teonimik birliklarning assertiv, direktiv, komisiv, ekspressiv va deklarativ nutqiy aktlardagi illokutiv kuchi tahlil qilingan. Qiyosiy tahlil natijasida ingliz tilidagi teonimik birliklarning desacralizatsiya jarayoniga ko’proq uchragan holda individ-yo’naltirilgan kommunikativ strategiyalarda, o’zbek tilidagi teonimik birliklarning esa sakral ma’nosini saqlab, jamoa-yo’naltirilgan funksiyada faolroq qo’llanilishi aniqlangan. Semantic bleaching hodisasi ikkala tilda turli darajada kechganligi ko’rsatilgan. Tadqiqot natijalari qiyosiy pragmatika, lingvistik relativisizm va madaniyatlararo kommunikatsiya nazariyalari uchun empirik material sifatida xizmat qiladi.

**Kalit so’zlar:** teonimik birliklar, pragmalingvistika, nutqiy aktlar, illokutiv kuch, desacralizatsiya, semantic bleaching, kommunikativ strategiyalar, qiyosiy tipologiya.

Teonimik birliklar — xudo, iloh va muqaddas mavjudotlar nomlarini o'z ichiga oluvchi lingvistik kategoriya — nafaqat nominativ, balki kuchli pragmatik funksiyaga ega leksik birliklar sifatida zamonaviy tilshunoslikda alohida tadqiqot obyektiga aylanib bormoqda. Ushbu birliklar insoniyat tarixining eng qadimiy davrlaridan buyon til tizimida mavjud bo'lib, ularning funksional-semantik xususiyatlari turli tillarda o'ziga xos tarzda shakllanib kelgan.

Ingliz va o'zbek tillari — genetik jihatdan turli oilalarga mansub (hind-yevropa va turkiy), biroq madaniy jihatdan monoteistik diniy an'anaga ega — bu ikki tilda

teonimlarning nutqiy ta'sir va kommunikativ strategiyalar nuqtai nazaridan qiyosiy tahlili ushbu ikki tildagi diniy-madaniy kommunikatsiya modellarining o'xshash va farqli jihatlarini ochib berishga xizmat qiladi. G.P.Grice kooperatsiya prinsipi, J.L.Austin va J.R.Searl nutqiy aktlar nazariyasi hamda G.Leech muloyimlik prinsiplari ushbu tadqiqotning asosiy metodologik tayanchi hisoblanadi.

Pragmalingvistika tilshunoslikning nisbatan yosh, ammo jadal rivojlanayotgan yo'nalishi bo'lib, u tilning ijtimoiy kontekstdagi qo'llanilishini, nutqiy ta'sir mexanizmlarini va muloqot ishtirokchilari o'rtasidagi munosabatlarni o'rganadi. J.L.Austin nutqiy aktlar nazariyasini yaratib, har qanday nutqiy harakat uchta qatlamdan iboratligini asosladi: lokutiv akt (ma'lum tovush va ma'no bilan gap aytish), illokutiv akt (gapning kommunikativ maqsadi: buyruq, so'roq, iltimos va h.k.) va perlokutiv akt (tinglovchiga ta'sir natijasi). J.R.Searl esa illokutiv aktlarni besh turga ajratdi: assertivlar (da'vo qilish), direktivlar (buyruq, iltimos), komisivlar (va'da), ekspressivlar (his-tuyg'u ifodalash) va deklarativlar (ijtimoiy holat o'zgartirish).

Teonimik birliklar ushbu tasnif doirasida qiziqarli paradoksni namoyish etadi: bir xil teonim turli tillarda va turli kontekstlarda har xil illokutiv kuchga ega bo'lishi mumkin. Masalan, ingliz tilidagi God willing va o'zbek tilidagi Inshoollo semantik jihatdan deyarli bir xil ma'noni ifodalaydi, ammo ularning pragmatik kuchi va ijtimoiy yuklamasi sezilarli darajada farqlanadi: birinchisi zamonaviy ingliz nutqida ko'proq ehtiyotkorlik bildiruvchi komisiv sifatida, ikkinchisi esa o'zbek nutqida chuqurroq diniy ishonch ifodalovchi ekspressiv-komisiv sifatida qabul qilinadi.

Ingliz tilida asosiy teonimik birliklar — God, Lord, Allah, the Almighty, the Creator, the Divine — nutqiy aktlarda turlicha pragmatik yuklamani bajaradi. God teonimining ingliz tilida qo'llanilish chastotaligi va semantik spektri boshqa tillarga nisbatan ancha keng: u assertiv aktlarda (God knows), direktiv aktlarda (God help us), ekspressiv aktlarda (Thank God, Oh my God), komisiv aktlarda (God willing, As God is my witness) va hatto deklarativ aktlarda qo'llaniladi.

P.Brown va S.Levinson'ning yuz saqlash (face-saving) nazariyasi nuqtai nazaridan ingliz tilidagi teonimik iboralar tinglovchining ijobiy yuzini (positive face) saqlash — hamkorlikka da'vat etish, umumiy qadriyat ifodalash — uchun faol qo'llaniladi. Masalan, God bless you iborasi nafaqat salbiy ta'sirni (aksirish) bartaraf etish rituali, balki tinglovchi bilan inoqlikni mustahkamlash vositasi hamdir. Ushbu ibora amerikaliklar nutqida sekundiga taxminan 2 million marta ishlatilishi (Google Trends ma'lumotlari) uning kommunikativ ahamiyatini ko'rsatadi.

Ingliz tilidagi teonimlarning ijtimoiy-pragmatik xususiyatlarini belgilovchi yana bir omil — registro ya'ni nutq uslubi — hisoblanadi. Rasmiy diniy xitob (Dear Lord), norasmiy kundalik nutq (Jesus!), yozma adabiy uslub (God Almighty) va raqamli muloqot (OMG) — bularning barchasi bir teonimning turli registro variantlari bo'lib, har birining o'ziga xos pragmatik kuchi mavjud.

O'zbek tilida teonimik leksika bir necha tarixiy qatlamdan iborat: qadimiy turkiy Tangri va uning hosilalari; arabcha Alloh, Rabb, Iloh; forscha Xudo, Parvardigor, Yazdon; va ularning o'zbek tiliga moslashgan shakllari. Bu ko'p qatlamlilik teonimik birliklarning pragmatik xususiyatlariga ham ta'sir ko'rsatadi: arabcha Alloh asosan rasmiy diniy kontekstda, forscha Xudo esa kundalik norasmiy nutqda ko'proq qo'llaniladi.

O'zbek tilida teonimik birliklarning illokutiv kuchi ayniqsa ekspressiv va direktiv aktlarda yaqqol namoyon bo'ladi. Yo Rabbiy!, Astag'firullo!, Bismillah kabi iboralar nutqiy vaziyatga qarab turli pragmatik funksiyani bajaradi: qo'rquv, ajablanish, minnatdorlik, iltimos yoki ogohlantirishni ifodalaydi. Xususan, Bismillah iborasi ijtimoiy-pragmatik jihatdan ishni boshlash rituali sifatida harakat boshlash belgisi (komisiv akt) va jamoa bilan hamjihatlikni ta'minlash vositasi (ekspressiv akt) sifatida bir vaqtning o'zida ikkita funksiyani bajaradi.

Ingliz va o'zbek tillarida teonimik birliklarning pragmalingvistik tipologiyasini o'rganish bir qator muhim xulosalar chiqarishga imkon beradi. Birinchidan, ikkala tilda ham teonimik birliklar nutqiy aktlarning barcha turlarida — assertiv, direktiv, komisiv, ekspressiv va deklarativ — faol qo'llaniladi, biroq ularning illokutiv kuchi va ijtimoiy yuklamasi sezilarli darajada farqlanadi. Ikkinchidan, desacralizatsiya jarayoni ingliz tilida ancha tezroq kechgan bo'lib, bu teonimik birliklarning pragmatik kuchiga bevosita ta'sir ko'rsatgan. Uchinchidan, kommunikativ strategiyalar nuqtai nazaridan ingliz tilidagi teonimlar individ-yo'naltirilgan (individual-oriented), o'zbek tilidagi teonimlar esa jamoa-yo'naltirilgan (collective-oriented) funksiyada ko'proq qo'llanilishi kuzatiladi.

Ushbu tadqiqot yo'nalishi qiyosiy pragmatika, lingvistik relativisizm (Sapir-Uorf gipotezasi doirasida) va madaniyatlararo kommunikatsiya nazariyalari uchun muhim empirik material yetkazib beradi. Kelgusida ingliz va o'zbek tillarida teonimik birliklarning raqamli muloqot (ijtimoiy tarmoqlar, telegram-kanallar) va ommaviy axborot vositalaridagi pragmatik xususiyatlarini o'rganish tadqiqotning yangi istiqbollarini ochib beradi.

**Foydalanilgan adabiyotlar:**

1. Austin J.L. How to Do Things with Words. – Oxford: Oxford University Press, 1962. – 168 p.
2. Searle J.R. Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 1969. – 203 p.
3. Brown P., Levinson S.C. Politeness: Some Universals in Language Usage. – Cambridge: Cambridge University Press, 1987. – 345 p.
4. Grice H.P. Logic and Conversation // Cole P., Morgan J. (eds.). Syntax and Semantics. Vol. 3: Speech Acts. – New York: Academic Press, 1975. – P. 41–58.